

خوانشی بر الگوی جامع تربیت دینی از منظر امام موسی صدر

فاطمه بندلی زاده^۱ تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۲/۰۷

صادق رضایی^۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۲/۲۹

زهرا حسینی خامنه^۳

چکیده

این پژوهش با هدف دستیابی به الگوی جامع تربیت دینی از منظر امام موسی صدر صورت گرفته است. پژوهش از نظر هدف، کاربردی، از نظر داده‌ها، آمیخته (کیفی و کمی) و از نظر روش اجرای پژوهش، از نوع اکتشافی (مرحله کیفی) و پیمایشی مقطعی (مرحله کمی) است. در روش کیفی، به تحلیل محتوای کتاب‌های ادیان در خدمت انسان (صدر، ۹۵)، برای زندگی (صدر، ۹۱)، گام به گام با امام (ضاهر، ۹۶)، نای و نی (صدر، ۹۴) و مدرسه تربیتی (ادیب و همکاران، ۹۷) و درس گفتارها پرداخته شد و ۴ بعد و ۲۸ مؤلفه استخراج شد. در روش کمی، روایی صوری پرسشنامه محقق ساخته، مورد تأیید قرار گرفت و پایایی پرسشنامه با ضریب آلفای کرونباخ ۰.۸۹۹ مورد تأیید قرار گرفت. جامعه آماری شامل ۳۰۵ نفر از مدیران و معلمان مدارس استان سمنان و همچنین کارشناسان موسسه امام موسی صدر است. داده‌ها با روش‌های آماری توصیفی و استنباطی (SPSS و Amos) تحلیل شد. یافته‌ها نشان داد که الگوی نهایی تربیت دینی از منظر امام موسی صدر شامل چهار بعد: اهداف (رشد شناختی، جسمی، اجتماعی، عاطفی و معنوی)، روش‌ها (استفاده نکردن از الزام و اجبار، تربیت خانوادگی، عامل بودن، امر به معروف و نهی از منکر، اقتناع فکری، آماده‌سازی فضا، تلقین، برقراری رابطه فرد با هستی، اسوه‌سازی، تسامح، برقراری عدالت و

۱. دانشجوی دکتری علوم تربیتی، مدرس دانشکده فنی و حرفه‌ای شاهرود (نویسنده مسئول):

fatemeh4318100@gmail.com

۲. استادیار و عضو هیئت علمی دانشگاه نیروی انتظامی امین: sadeghrezaee61@gmail.com

۳. دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت، مدیر بخش فلسفه و کودک بنیاد حکمت اسلامی صدرا:

zohrehhosaini@yahoo.com

مشارکت در مسئولیت بخشی)، محتوا (ایمان، عمل صالح، فطرت الهی، حقیقت‌گرایی، واقع‌گرایی و رعایت اعتدال) و ملاک‌های ارزشیابی تربیت دینی (تربیت اخلاقی، عادت به دیگر‌پذیری، رابطه همدلانه، انفاق و تثبیت پیوندهای اجتماعی) است.

کلیدواژه‌ها: اهداف، روش، محتوا، ملاک‌های ارزشیابی، تربیت دینی.

مقدمه و بیان مسئله

تامل و تعمق در قرآن کریم و مطالعه نو به نوبه آن، در برابر انسان مسلمان، معانی بدیع و درستی قرار می‌دهد که با تفاسیر گذشته و آنچه از آن تفاسیر استنباط شده متفاوت است و هیچ مانعی برای استناد و عمل به این معانی نو وجود ندارد و هیچ تناقضی میان آنها و معانی پیشین مفسران نیست؛ زیرا که متکلم خداوند است و فهم همه این معانی از قرآن ممکن است. (صدر، ۱۳۹۱: ۱۱)

در همین راستا، یکی از چهره‌هایی که در حوزه‌های تعلیم و تربیت شیوه‌های عملی و کاربردی ارائه کرده است، امام موسی صدر است. وی اولین شرط اجرای دین صحیح و تفسیر زنده از مبانی دینی را تربیت می‌داند و در زمینه چگونگی آن می‌گوید: اولین کار، تربیت ملّی عمیق و همه جانبه‌ای است که بر اساس ارائه اندیشه‌های روشن از هستی و جامعه استوار است. (صدر، ۱۳۹۵: ۵۴)

باید توجه داشت در تربیت دینی، مبانی قرآن‌شناسی امام صدر این است که قرآن کلام خدا، جاودانه و فراگیر است؛ ترتیب موجود آیات توقیفی است؛ قرآن کتاب دین و تربیت و بیان‌کننده تمدن است؛ معارف قرآن جهان‌شمول است. امام موسی صدر می‌گوید که ما به انسان نیاز داریم. این نخستین و مهم‌ترین نیاز است. ما باید انسان به دست آوریم و مهم‌تر از به دست آوردن دیگران، به دست آوردن خویش است. همه ما در معرض خطر هستیم. همان طور که، قرآن از پیامبر تند و صریح انتقاد می‌کند. در برداشت امام صدر نیز پیامبران تحت تربیت خداوندند و قرآن برخی مطالب را بیان کرده است تا انسان‌ها پیامبران را بت نگیرند.

(مهریزی، ۱۳۹۷)

هم چنین امام موسی صدر بیان می‌کند که قرآن به آیات تکوینی، برای اهداف تربیتی می‌پردازد و نه مقاصد علمی. قرآن کتاب هدایت و دین و تربیت است، نه کتاب فیزیک و

شیمی یا علم طبیعی. برای نمونه در آیات ۵۰ و ۵۱ ذاریات می فرماید: ﴿فَقَرُّوا إِلَى اللَّهِ إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُّبِينٌ وَلَا تَجْعَلُوا مَعَ اللَّهِ إِلَهًا آخَرَ إِنِّي لَكُمْ مِنْهُ نَذِيرٌ مُّبِينٌ﴾^۱ مقصود از این آیه و آیات مشابه بسیار دیگر، دعوت انسان به تدبر و تأمل در هستی و پدیده‌ها و آثار این شناخت در زندگی است. از سوی دیگر، هدف این آیات قرار دادن راه و روشی درست در برابر آدمی است که در پی علم و کشف حقایق هستی است؛ این راه هر حقیقتی را در جایگاه خود می‌نهد و بر این مبناست که این کشفیات کلماتی از کتاب یگانه خداوند؛ یعنی کتاب هستی است. با این روش شناخت انسان از خداوند و خشیت او از خداوند و تواضع او در برابر خدا افزایش می‌یابد و انسان دچار طغیان و غرور نمی‌شود؛ بنابراین اصل، درمی‌یابیم که علم و حقایق قرآنی و آموزه‌هایش دریایی پایان‌ناپذیر است و مطمئن می‌شویم که این کتاب آسمانی به مسائل نامحدودی توجه دارد و به انسان مسلمانی که در پی سازمان بخشیدن به خود است، نوعی جاودانگی می‌بخشد. (ادیب و همکاران، ۱۳۹۷: ۶۱ - ۶۲)

باید دانست که اصولاً قرآن کتاب داستان و تاریخ نیست بلکه کتابی دینی و تربیتی است، قصه‌هایی که قرآن نقل می‌کند به منظور ذکر عجایب و حوادث و اتفاقات تکرارنشده و نادر با تصویر صحنه‌ای دراماتیک نیست که اهمیتش در کم‌یابی آن است و به این منظور قصه نمی‌گوید؛ بلکه صحنه‌ای را نشان می‌دهد که مردم عبرت گیرند، روش صحیح بیاموزند، تربیت شوند و قصه را تکرار کنند. (صدر، ۱۳۹۴: ۵۰-۵۱)

نخستین گام در راه تربیت انسان و ارتقای وی در همه ابعاد تکامل عبارت است از قرار دادن انسان در مسیری که کرامت خویش را درک کند و به همه شئون خویشتن خویش اهتمام شایسته ورزد. در غیر این صورت، چه بسا هرگز برای خود همتی نکند و برای اصلاح وضع

۱. پس به سوی خدا گریزید. من شما را از جانب او بیم دهنده‌ای آشکارم.

خویش نکوشد، آن‌چنان که گذشته و حال و آینده خود را رها و فراموش کند. در چنین حالتی، امکان اقناع او را برای کار و کوشش از دست می‌دهیم، همچنان که دعوت وی به سوی تلاش برای بهبودی امور و اوضاع زندگی و حرکت به سوی فردایی بهتر و برتر نیز بی‌تأثیر می‌شود. در نتیجه، سست و بی‌تحرك، لاابالی و بی‌حاصل، دلخوش به وضع موجود و مخالف هرگونه تغییر و تحرك و کوشش باقی می‌ماند. (صدر، ۱۳۹۴: ۷۱-۷۲)

از جمله آموزش‌های اسلامی که براساس حرمت و کرامت انسان بنا شده، عبارت است از اصل قداست بخشیدن به کل نیازمندی‌های انسان. اسلام به جمیع این نیازمندی‌ها اذعان کرده و آن‌ها را در شمار نعمت‌های الهی قرار داده و احکام خود را برای هدایت و برآوردن این رغبات و تمایلات وضع کرده است. نیز اذعان دارد که کوشش برای پاسخگویی به تمایلات، به صورت مشروع، عبادت است. تجارت و کشاورزی و کارهای عمرانی و ساختمانی عبادت است. (ضاهر، ۱۳۹۶: ۲۳۵)

همچنین باید توجه داشت که سال‌هاست هدف اصلی آموزش دین، تشویق دانش‌آموزان به درک و احترام به شهروندان جوامع مختلف و با عقاید دینی متفاوت مانند مسیحیان، مسلمانان، یهودیان، هندوها و غیره است. جامعه انسانی شامل یادگیری مسئولیت‌پذیری نسبت به خود و دیگران است. اعتقادات و ارزش‌های مورد مطالعه، پایه و اساسی برای یکپارچگی و انتخاب شخصی است؛ زیرا در تمام ابعاد زندگی آنان تأثیر می‌گذارد. (شونفیلد، ۲۰۰۵)

لازم به ذکر است که در نظام آموزش و پرورش حال حاضر ما نیز یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های پیش رو، تربیت دینی دانش‌آموزان است. تایید گفتار این که با نگاهی به پژوهش‌های پیشینه می‌توان به این نتیجه دست یافت که بیشتر تحقیقات انجام شده در حوزه

آموزش و پرورش در بستر کارهای فرهنگی بوده و کمتر به موضوع تربیت توجه شده است. لازم به ذکر است که جامعه ما یک جامعه دینی است که نیاز به تربیت دینی دارد تا به وسیله آن، افراد بتوانند استعدادهای خود را شناسایی کنند. مبحث تربیت دینی در مدارس بر شخصیت دانش‌آموزان بسیار تاثیرگذار است. در این راستا ضروری است که تمام عوامل موثر بر تربیت دینی در مدارس و خارج از آن به صورتی یکپارچه به تربیت دانش‌آموزان بپردازند. در این مقاله به بررسی الگوی جامع تربیت دینی از منظر امام موسی صدر پرداخته شده است. در این الگوسعی بر آن شد که اهداف، محتوا، روش‌ها و ملاک‌های ارزشیابی تربیت دینی از منظر امام موسی صدر ذکر شود تا از این طریق بتوان تربیت دینی دانش‌آموزان را تقویت کرد.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

عبدلی (۱۳۹۵) در تحقیقی باموضوع «بررسی سیره نظری و عملی امام موسی صدر به منظور استنتاج «فلسفه تربیتی» به این موارد توجه داده است: «دورویکرد را در روش امام صدر بیان کرده است که بدون توجه به آن‌ها هیچ اتفاقی در نظام تعلیم و تربیت ما نخواهد افتاد. ما باید نوع نگاهمان را به انسان تصحیح کنیم تا روش‌های تربیتی ما هم تغییر کند. امام موسی صدر می‌گوید، ادیان باید در خدمت انسان باشند و این حرف بسیار بزرگی است. دین باید انسان را تعظیم کند و خادم او باشد. وی دریافت که اگر بخواهیم بر مبنای روش امام صدر در آموزش و پرورش حرکت کنیم، باید نگاه ما به انسان در دیدگاه‌های تربیتی مان تغییر کند. امام صدر بدون خشونت، انسان‌ها را تربیت کرده است. یکی از رویکردهای مهم امام صدر اجتماع محوری اوست. همه حضور امام صدر در عرصه اجتماع است. امام صدر همه ذیلت‌ها و فضیلت‌های اخلاقی را اجتماعی تفسیر می‌کند. هنگامی که ما غیبت می‌کنیم شخصی را که یک امکانی برای جامعه است، از آن می‌گیریم. جامعه‌ای که اعتماد و اطمینان

در مردمش نسبت به هم دیگر وجود نداشت، به سادگی از هم می‌پاشد و نتیجه آن که رذیلت اخلاقی غیبت، اجتماع را به نابودی می‌کشاند. ما باید در نظام آموزش و پرورش دقت کنیم که فرزندان را اجتماعی بار بیاوریم و مبنای دوم عملگرایی امام صدر است. بین نظر و عمل امام صدر تفاوتی وجود نداشت؛ اما در جهان اسلام متاسفانه بین حکمت نظری و حکمت عملی مانند ارسطو تفکیک قائل شدند؛ اما حتی در آیات خداوند نیز نظر از عمل جدا نیست. در کمتر آیه‌ای از قرآن کریم ذکر ایمان بدون اشاره به عمل یعنی کار نیک، آمده است. این تفکیک پس از انقلاب در تعلیم و تربیت ما آسیب جدی به وجود آورده است. همه معلمان گمان می‌کنند که هرچه مباحث نظری را مدام تکرار کنند بیشتر در مغز دانش‌آموزان فرو می‌رود. ما مدام بچه‌ها را مجبور می‌کنیم که آیات بسیاری از قرآن را حفظ کنند. در صورتی که خداوند در قرآن نظر دیگری دارد. موضوع امام صدر هم شبیه قرآن و سخن ائمه علیهم‌السلام است. امام صدر درباره شب قدر می‌گوید، این باوری خرافاتی است که اعتقاد داریم شب قدر همه تقدیر ما نوشته می‌شود. تقدیر ما از آن چه تاکنون انجام داده‌ایم به دست می‌آید. امام صدر همه مباحث نظری‌اش نیز در حوزه مسائل معتنابه و مورد نیاز جامعه بوده است. او آن چه را که به آن اعتقاد داشته و بیان کرده به آن عمل کرده است.

در همین راستا رباب صدر (۲۰۱۶) در تحقیقی با موضوع «فلسفه عملی در اندیشه امام موسی صدر» به بررسی مباحث، «خدا و ادیان»، «هستی و انسان»، «اخلاقیات در نگاه امام موسی صدر»، «ارتباط علم و دین»، «جامعه»، «وطن و جهان» پرداخت و در آخر، بر منحصربه‌فرد بودن سبک و روش امام موسی صدر تأکید کرد. این پایان‌نامه همچنین دارای ضمیمه‌ای درباره سیره شخصی امام موسی صدر است. پژوهشگر این پایان‌نامه در ابتدا ابعادی از زندگی برادرش و بسترهای بالندگی او را توضیح داده تا مقدمه‌ای برای سخن گفتن

درباره نوآوری و تجدید در شخصیت امام موسی صدر، با توجه به نقش و سهم بسیار و افزودنی‌های ارزشمند او در فقه و دین و اقتصاد و توسعه و دیگر زمینه‌های معرفتی باشد. زمینه‌هایی که امام موسی صدر همواره با ذهنیتی آماده به سراغ آنان می‌رفت تا با تجربه‌های گوناگون تعامل داشته باشد، به گونه‌ای که از هر برخورد تازه‌ای ارزشی افزوده یا پژوهشی به دست آید که رصد، مستند و درج کردن آن در میدان معرفت ضروری است. رباب صدر همچنین به کارنامه عملی امام موسی صدر اشاره کرده که مملو از سفرها و دیدارهای خارجی، در کنار سفرهای فعالانه او به مناطق و روستاهای مختلف لبنان است.

هم چنین منی شمص (۲۰۱۶) در تحقیق خود با عنوان «اندیشه تربیتی امام موسی صدر» به بحث در سه فصل می‌پردازد. فصل نخست درباره تربیت و نظام اجتماعی؛ فصل دوم درباره اوضاع اجتماعی و سیاسی لبنان قبل و بعد از جنگ داخلی دهه هفتاد و نقش آن در شکل‌گیری فضای اصلاحات تربیتی در اندیشه امام موسی صدر و در فصل سوم نیز پیرامون جامعه و محوری بودن تعلیم و تربیت از نگاه امام موسی صدر مطالبی بیان می‌کند. این اثر پژوهشی درباره جوانب اصلی دیدگاه امام موسی صدر و اندیشه تربیتی و طرح اصلاحات همه‌جانبه و کامل او بحث می‌کند که خاستگاه آن بر اساس نیازهای جامعه لبنان بوده که در آن زمان از محرومیت اقتصادی، فرهنگی و تربیتی رنج می‌برد. با توجه به مطالعات علمی و میدانی انجام شده، امام موسی صدر به این نتیجه رسید که علت این وضعیت نابسامان، محرومیت فرهنگی و فکری است؛ بنابراین، تلاش کرد تا آفات اجتماعی و سیاسی را در مسیر اصلاحات تربیتی با هدف ساختن اندیشه انسان‌های مقاوم از میان بردارد.

رضوانی (۱۳۹۵) نیز در تحقیقی با عنوان «بررسی رویکرد تربیتی امام موسی صدر» عنوان می‌کند که امام موسی صدر تربیت را به عنوان اصل و بنیاد همه فعالیت‌ها قرار داده است

و با ایجاد تحول در زیربنای فکری متریبان، معنای زندگی آن‌ها را تغییر می‌دهد. برای این مقاله کلیه آثار مکتوب امام موسی صدر در تربیت، تحلیل محتوی و کدگذاری شده و در پنج دسته کلی (تأثیر محیط بر تربیت - تأکید بر ویژگی‌های فطری انسان در تربیت - نگرش به هستی به عنوان یک کل یکپارچه - اثرات متقابل ایمان و عمل در تربیت و راهبردهای تربیتی) قرار داده شده است، سپس رویکردهای موجود در زمینه مسائل مورد توجه امام صدر، بازیابی شده و با نظرات وی مورد تحلیل و مقایسه قرار گرفته است.

همچنین فراهانی (۱۳۹۰) موضوع «بررسی اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی امام موسی صدر و تأثیر آن در حیات سیاسی لبنان با تأکید بر جنبش امل»، به بررسی زندگی و اندیشه‌های امام موسی صدر پرداخته است و مبانی فکری او را در موضوعات انسان، دین، وحدت ادیان، دین و دنیای مدرن، عدالت اجتماعی و اندیشه‌های اقتصادی اسلام، بررسی کرده است.

از سوی دیگر مریدی (۱۳۹۴) در تحقیقی با عنوان «الگوی الهیات اجتماعی اسلامی در آثار و اندیشه امام موسی صدر» مباحث انسان‌شناسی، جامعه‌شناسی، دین‌شناسی، معرفت‌شناسی و منظومه ارزش‌ها، عناوینی از مهم‌ترین اصول و مبانی آرا و اندیشه‌های صدر را به تفصیل بیان کرده است. به عقیده وی در بحث انسان‌شناسی از منظر صدر، کرامت، آزادی و انتخابگر بودن انسان برجسته است. موسی صدر با نگاه انسانی خود به جامعه و نهادهای اجتماعی، مصادیق متعدد آزادی‌های اجتماعی را که امروزه لازمه حیات مطلوب بشری است، به رسمیت می‌شناسد. آزادی بیان، آزادی عقیده، آزادی مطبوعات و رسانه‌ها، آزادی‌های سیاسی، انتخابات و انواع مشارکت‌های اجتماعی و سیاسی از این جمله است که به صراحت و به کرات در بیان و آثار صدر آمده است.

اولوال فاهم^۱ (۲۰۱۷) در پژوهشی به بررسی اسلام به عنوان ایمانی مجسم برای ذهن‌های جوان، عایشه لمو و آموزش مذهبی در نیجریه پرداخت. این مقاله سهم عایشه لمو در آموزش مذهبی در نیجریه را برجسته می‌کند. همچنین این مشکل اصلی را که وی در کارهای خود به آن پرداخته است، مورد بررسی قرار می‌دهد و ماهیت ویژه آثار او را مشخص می‌کند و با انتخاب یک رویکرد تاریخی و تحلیلی، این مطالعه توانست الگوهایی را در رویکرد عایشه لمو نسبت به تعلیمات دینی به ویژه آموزش دینی مسلمانان مشاهده کند. آثار وی در زمینه تعلیم و تربیت دینی مسلمانان را می‌توان تمرکز بر اسلام به عنوان یک ایمان مجسم و همچنین تلاشی برای کنار آمدن با آیین‌گرایی و عمل‌گرایی در تعالیم دینی مسلمانان دانست؛ به عبارت دیگر، رویکرد او معطوف به مقابله با ماهیت جامع اسلام و تأمین روشی موثر برای القای ارزش‌های ستودنی در جوانان مسلمان بود؛ بنابراین، در این مقاله، نتیجه‌گیری می‌شود که دیدگاه عایشه لمو در مورد آموزش مذهبی مسلمانان در نیجریه زمینه وسیع‌تری برای درک اهمیت اسلام در شکل‌گیری افکار مسلمانان و تأثیرگذاری بر جامعه کل فراهم می‌کند.

اهداف تحقیق

هدف اصلی: دستیابی به الگوی جامع تربیت دینی از منظر امام موسی صدر.

اهداف فرعی تحقیق:

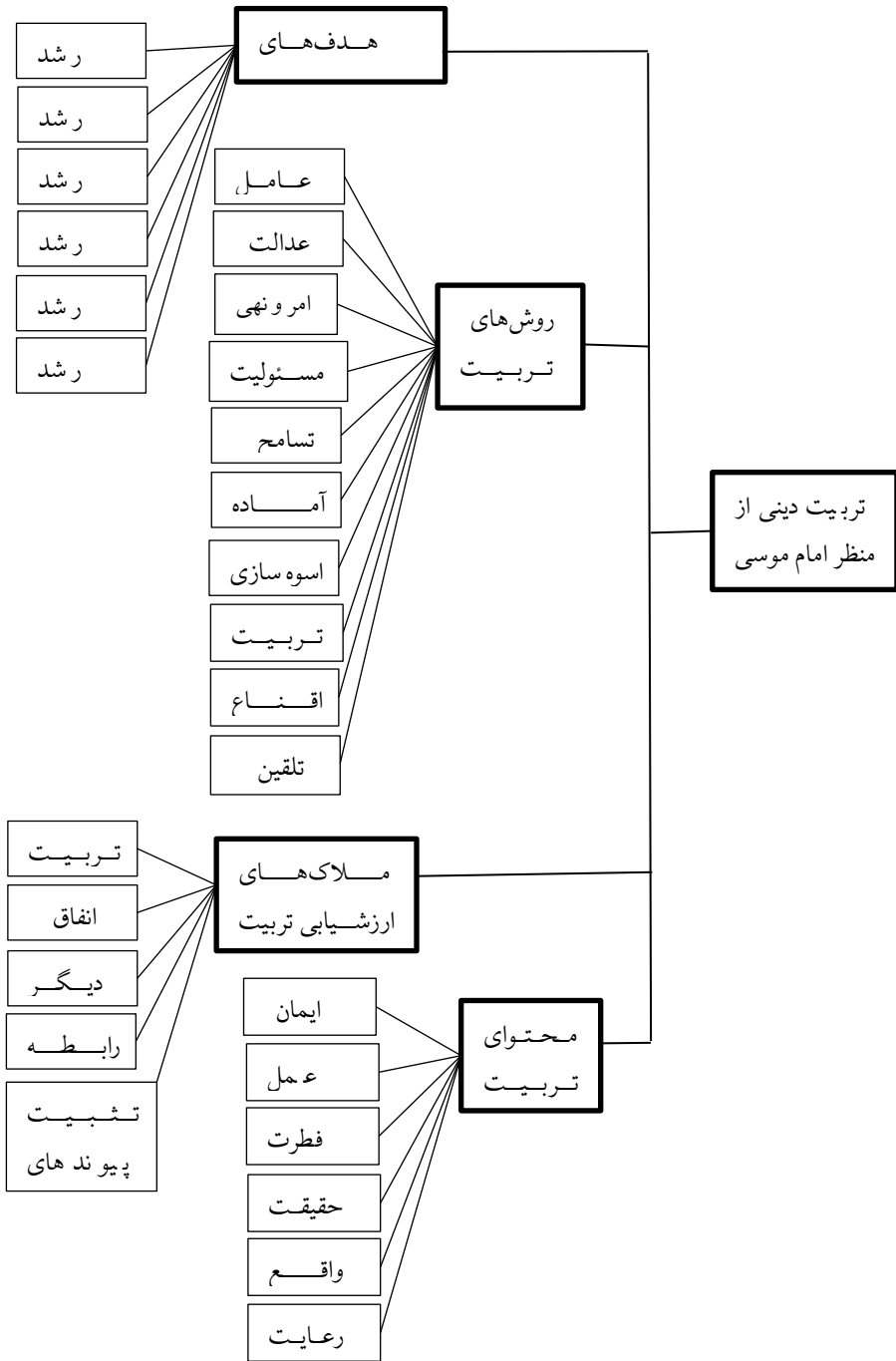
- شناسایی و تعیین اهداف تربیت دینی از منظر امام موسی صدر؛
- شناسایی و تعیین محتوای تربیت دینی از منظر امام موسی صدر؛
- شناسایی و تعیین روش‌های تربیت دینی از منظر امام موسی صدر؛

- شناسایی و تعیین ملاک‌های ارزشیابی تربیت دینی از منظر امام موسی صدر.

روش‌شناسی تحقیق

این پژوهش از نظر هدف، کاربردی، از نظر داده‌ها، آمیخته اکتشافی (کیفی و کمی) و از نظر روش اجرای پژوهش، از نوع اکتشافی (مرحله کیفی) و پیمایشی مقطعی (مرحله کمی) است. این پژوهش از نظر هدف، کاربردی است؛ زیرا هدف تحقیق کاربردی حل مسئله و سرانجام دستیابی به اطلاعاتی جهت اخذ تصمیم و رفع نیازها و مشکلات فوری است. این مطالعه جهت وسعت بخشیدن و تنوع به منابع گردآوری اطلاعات درخصوص الگوی تربیت دینی از منظر امام موسی صدر و پوشش دادن به ابعاد مختلف الگوی مدنظر از روش کیفی (تحلیل محتوای کتاب) استفاده شده است. در روش کیفی به تحلیل محتوای کتاب‌های ادیان در خدمت انسان (صدر، ۹۵)، برای زندگی (صدر، ۹۱)، گام به گام با امام ۱۲ جلدی (ضاهر، ۱۳۹۶)، نای و نی (صدر، ۱۳۹۴) و مدرسه تربیتی (ادیب و همکاران، ۱۳۹۷) و درس گفتارها پرداخته شد و ۴ بعد و ۲۸ مؤلفه استخراج شد. در روش کمی برای بررسی روایی صوری، پرسشنامه محقق ساخته در اختیار اساتید و صاحب‌نظران قرار گرفت و از آنان در مورد هر سؤال و درخصوص ارزیابی هدف مربوط، نظرخواهی شد و با اصلاحات جزئی پرسشنامه مورد تأیید قرار گرفت. در پرسشنامه طراحی شده برای هر گویه طیف لیکرت ۵ تایی (کاملاً موافقم تا کاملاً مخالفم با کدهای ۵ تا ۱) در نظر گرفته شد. برای بررسی پایایی پرسشنامه نیز از آلفای کرونباخ استفاده شد. بدین منظور پرسشنامه مورد نظر در اختیار ۳۰ نفر قرار گرفت سپس با استفاده از نرم افزار اس پی اس اعتبار آن با ضریب آلفای کرونباخ ۰.۸۹۹ مورد تأیید قرار گرفت. پرسشنامه نهایی در اختیار ۳۰۵ نفر از مدیران و معلمان مدارس همچنین کارکنان و کارشناسان موسسه امام موسی صدر قرار گرفت.

تجزیه و تحلیل داده‌ها نیز در دو بخش آمار توصیفی (درصد فراوانی و میانگین) و آمار استنباطی (تحلیل آمار استنباطی با استفاده از نرم افزار Amos) انجام شد. الگوی مفهومی به شکل زیر ارائه شد:

یافته‌ها

ویژگی‌های جمعیت شناختی

جدول ۱. توزیع فراوانی نمونه آماری بر حسب جنسیت

جنسیت	فراوانی مطلق	درصد
مرد	117	38.4
زن	188	61.6
کل	305	100.0

بر اساس جدول فوق در مورد جنسیت نمونه‌ها، ۳۸.۴ درصد مرد و ۶۱.۶ درصد نیز زن بودند؛ بنابراین، بیشتر پاسخگویان زن بودند.

جدول ۲. توزیع فراوانی نمونه آماری بر حسب تحصیلات

تحصیلات	فراوانی مطلق	درصد
کارشناسی	163	53.4
کارشناسی ارشد	77	25.2
دکتری	65	21.3
کل	305	100.0

بر اساس جدول فوق در مورد تحصیلات، ۵۳.۴ درصد کارشناسی، ۲۵.۲ درصد کارشناسی ارشد و همچنین ۲۱.۳ درصد نیز دکتری داشته‌اند؛ بنابراین، بیشتر نمونه‌ها در مقطع کارشناسی بودند.

جدول ۳. توزیع فراوانی نمونه آماری بر حسب سابقه کار

سابقه کار	فراوانی مطلق	درصد فراوانی
زیر ۵ سال	113	37.0
۱۰-۲۰ سال	135	44.3
بیشتر از ۲۰ سال	57	18.7
کل	305	100.0

بر اساس جدول فوق، در مورد سابقه کار پاسخگویان می‌توان گفت تحصیلات ۳۷ درصد افراد نمونه زیر ۵ سال، ۴۴.۳ درصد ۱۰-۲۰ سال و ۱۸.۷ درصد نیز بیشتر از ۲۰ سال سابقه داشته‌اند؛ بنابراین، سابقه کار بیشتر پاسخگویان ۱۰-۲۰ سال بوده است.

جدول ۴. شاخص‌های آماری توصیفی متغیرهای اصلی تحقیق

متغیر	شاخص‌های گرایش مرکزی			شاخص‌های گرایش پراکندگی	
	میانگین	میانه	دامنه تغییرات	واریانس	انحراف معیار
اهداف	4.207	4	3.28	0.191	0.437
محتوا	4.167	4	3.58	0.222	0.471
روش	4.162	4	3.63	0.248	0.498
ملاک ارزشیابی	4.210	4	3.92	0.249	0.499

با توجه به جدول شاخص‌های آماری توصیفی متغیرها می‌توان به این نتیجه دست یافت

۱۴۱ که بیشترین میانگین متعلق به ملاک ارزشیابی تربیت دینی است.

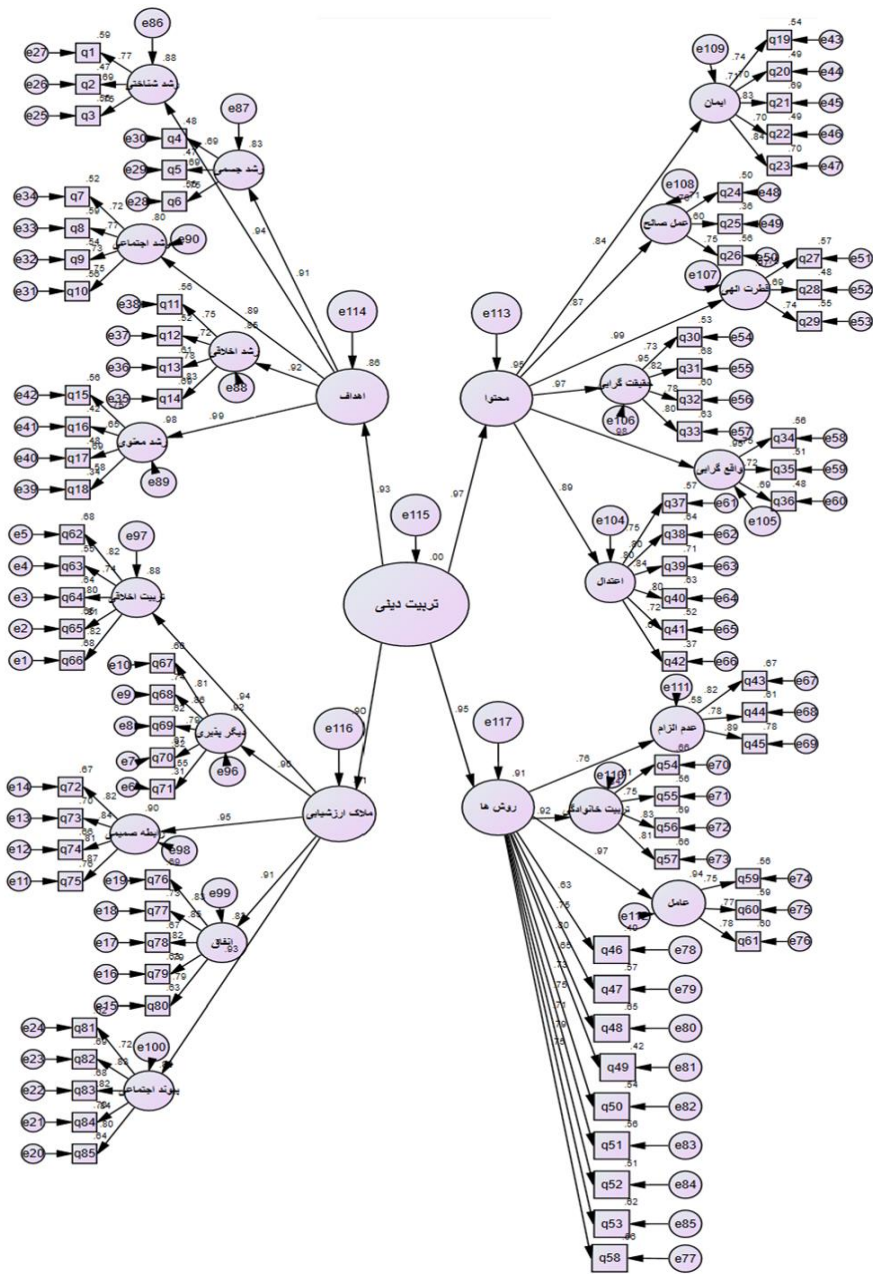
لازم به ذکر است که نتایج آزمون کولموگروف اسمیرنوف نشان داد که تمام متغیرهای

دارای توزیع نرمال اند. همچنین چون مقادیر چولگی و کشیدگی در باز (۲ و -۲) قرار دارند می‌توان گفت، این متغیرهای دارای توزیع نرمال می‌باشند.

در این پژوهش مقدار شاخص کفایت نمونه یا KMO برابر با ۰.۹۴۲ شده است که مقداری قابل قبول بوده و به این معناست که حدود ۹۴ درصد از واریانس این ۸۵ گویه (پرسشنامه محقق ساخته) تحت تاثیر عامل‌های پنهانی و بنیادی است. سطح معنی داری آزمون آزمون بارتلت نیز کمتر از ۰.۰۵ شد ($P < ۰.۰۵$) نتایج این دو آزمون نشان می‌دهد که انجام تحلیل عاملی بر روی گویه‌ها امکان‌پذیر است و به بیان دیگر گویه‌ها (شاخص‌ها) عامل‌پذیرند.

سؤال تحقیق: ابعاد الگوی جامع تربیت دینی از منظر امام موسی صدر کدام‌اند؟

شکل ۱. ابعاد الگو به همراه بارهای عاملی

در شکل ۱، مقادیر بارهای عاملی به برای هر یک از متغیرها و گویه‌ها ذکر شده است. در واقع مقادیر استاندارد شده بارهای عاملی، نشان دهنده رابطه استاندارد میان ابعاد الگوست.

جدول ۴: نتایج ضرایب معنی داری مدل مفهومی تحقیق

مسیر	ضرایب استاندارد	خطای استاندارد	عدد معنی داری (C.) داری (R)	سطح معنی داری	نتیجه
محتوا	<---	تربیت دینی	972	.	تایید
اهداف	<---	تربیت دینی	927	084 .	تایید
ملاک ارزشیابی	<---	تربیت دینی	897	11.835	تایید
روش	<---	تربیت دینی	953	11.842	تایید
تربیت اخلاقی	<---	ملاک ارزشیابی	941	.	تایید
دیگرپذیری	<---	ملاک ارزشیابی	958	9.749	تایید
رابطه صمیمی	<---	ملاک ارزشیابی	947	16.173	تایید
اتفاق	<---	ملاک ارزشیابی	911	13.981	تایید
پیوند اجتماعی	<---	ملاک ارزشیابی	925	14.325	تایید
رشد شناختی	<---	اهداف	939	11.533	تایید

تایید				911	اهداف	<---	رشد جسمی
تایید	<0.001	11.111	097 .	895	اهداف	<---	رشد اجتماعی
تایید	<0.001	12.441	098 .	920	اهداف	<---	رشد اخلاقی
تایید	<0.001	9.678	125 .	987	اهداف	<---	رشد معنوی
تایید	<0.001	10.842	089 .	840	محتوا	<---	ایمان
تایید	<0.001	10.438	091 .	870	محتوا	<---	عمل صالح
تایید	<0.001	11.793	092 .	973	محتوا	<---	حقیقت گرایی
تایید	<0.001	12.346	094 .	987	محتوا	<---	فطرت
تایید	<0.001	12.139	092 .	975	محتوا	<---	واقع گرایی
تایید				893	محتوا	<---	اعتدال
تایید	<0.001	11.478	077 .	758	روش	<---	عدم الزام
تایید	<0.001	13.640	070 .	915	روش	<---	تربیت خانوادگی
تایید	<0.001	13.090	069 .	969	روش	<---	عامل بودن
							q58 (مشارکت
تایید				749	روش	<---	در مسئولیت بخشی)

تایید	<0.001	11.290	080 .	633	روش	<---	q46 (امر به معروف و نهی از منکر)
تایید	<0.001	13.704	072 .	753	روش	<---	q47 (اقناع فکری)
تایید	<0.001	14.752	069 .	803	روش	<---	q48 (آماده‌سازی فضا)
تایید	<0.001	11.616	096 .	649	روش	<---	q49 (تلقین)
تایید	<0.001	13.300	074 .	734	روش	<---	q50 (برقراری رابطه فرد با جهان هستی)
تایید	<0.001	13.587	072 .	748	روش	<---	q51 (اسوه‌سازی)
تایید	<0.001	12.858	078 .	712	روش	<---	q52 (تسامح)
تایید	<0.001	14.396	074 .	786	روش	<---	q53 (برقراری عدالت)
تایید				823	تربیت اخلاقی	<---	q66
تایید	<0.001	16.497	057 .	805	تربیت اخلاقی	<---	q65
تایید	<0.001	16.323	054 .	800	تربیت اخلاقی	<---	q64
تایید	<0.001	14.606	052 .	739	تربیت اخلاقی	<---	q63
تایید	<0.001	17.037	053 .	823 .	تربیت اخلاقی	<---	q62

تایید				554 .	دیگر پذیری	<---	q71
تایید	<0.001	10.158	119 .	819 .	دیگر پذیری	<---	q70
تایید	<0.001	9.942	103 .	788 .	دیگر پذیری	<---	q69
تایید	<0.001	10.425	114 .	861 .	دیگر پذیری	<---	q68
تایید	<0.001	10.119	112 .	814 .	دیگر پذیری	<---	q67
تایید				870 .	رابطه صمیمی	<---	q75
تایید	<0.001	18.210	051 .	813 .	رابطه صمیمی	<---	q74
تایید	<0.001	19.151	050 .	836 .	رابطه صمیمی	<---	q73
تایید	<0.001	18.397	048 .	818 .	رابطه صمیمی	<---	q72
تایید				793 .	انفاق	<---	q80
تایید	<0.001	15.350	063 .	793 .	انفاق	<---	q79
تایید	<0.001	16.086	063 .	821 .	انفاق	<---	q78
تایید	<0.001	16.901	060 .	852 .	انفاق	<---	q77
تایید	<0.001	16.402	065 .	833 .	انفاق	<---	q76
تایید				801 .	پیوند اجتماعی	<---	q85
تایید	<0.001	16.758	066 .	838 .	پیوند اجتماعی	<---	q84
تایید	<0.001	16.345	068 .	823 .	پیوند اجتماعی	<---	q83
تایید	<0.001	16.476	063 .	828 .	پیوند اجتماعی	<---	q82
تایید	<0.001	13.682	067 .	719 .	پیوند اجتماعی	<---	q81
تایید				751 .	رشد شناختی	<---	q3
تایید	<0.001	11.729	076 .	685 .	رشد شناختی	<---	q2
تایید	<0.001	13.209	079 .	766 .	رشد شناختی	<---	q1
تایید				747 .	رشد جسمی	<---	q6
تایید	<0.001	11.406	081 .	688 .	رشد جسمی	<---	q5

تایید	<0.001	11.484	080 .	692 .	رشد جسمی	<---	q4
تایید				746 .	رشد اجتماعی	<---	q10
تایید	<0.001	12.475	078 .	734 .	رشد اجتماعی	<---	q9
تایید	<0.001	13.065	074 .	767 .	رشد اجتماعی	<---	q8
تایید	<0.001	12.275	076 .	723 .	رشد اجتماعی	<---	q7
تایید				830 .	رشد اخلاقی	<---	q14
تایید	<0.001	15.436	064 .	779 .	رشد اخلاقی	<---	q13
تایید	<0.001	13.973	069 .	725 .	رشد اخلاقی	<---	q12
تایید	<0.001	14.661	058 .	751 .	رشد اخلاقی	<---	q11
تایید				585 .	رشد معنوی	<---	q18
تایید	<0.001	9.799	087 .	695 .	رشد معنوی	<---	q17
تایید	<0.001	9.328	086 .	647 .	رشد معنوی	<---	q16
تایید	<0.001	10.290	093 .	747 .	رشد معنوی	<---	q15
تایید				738 .	ایمان	<---	q19
تایید	<0.001	11.920	070 .	698 .	ایمان	<---	q20
تایید	<0.001	14.343	076 .	832 .	ایمان	<---	q21
تایید	<0.001	11.913	070 .	697 .	ایمان	<---	q22
تایید	<0.001	14.419	077 .	837 .	ایمان	<---	q23
تایید				710 .	عمل صالح	<---	q24
تایید	<0.001	9.316	119 .	596 .	عمل صالح	<---	q25
تایید	<0.001	11.395	079 .	746 .	عمل صالح	<---	q26
تایید				753 .	فطرت	<---	q27
تایید	<0.001	12.422	073 .	694 .	فطرت	<---	q28
تایید	<0.001	13.376	077 .	741 .	فطرت	<---	q29
تایید				725 .	حقیقت گرایی	<---	q30

تایید	<0.001	14.270	084 .	822 .	حقیقت گرایی	<---	q31
تایید	<0.001	13.441	085 .	776 .	حقیقت گرایی	<---	q32
تایید	<0.001	13.807	082 .	796 .	حقیقت گرایی	<---	q33
تایید				749 .	واقع گرایی	<---	q34
تایید	<0.001	12.686	077 .	717 .	واقع گرایی	<---	q35
تایید	<0.001	12.237	090 .	694 .	واقع گرایی	<---	q36
تایید				752 .	اعتدال	<---	q37
تایید	<0.001	14.311	081 .	799 .	اعتدال	<---	q38
تایید	<0.001	15.141	085 .	840 .	اعتدال	<---	q39
تایید	<0.001	14.252	084 .	796 .	اعتدال	<---	q40
تایید	<0.001	12.785	080 .	723 .	اعتدال	<---	q41
تایید	<0.001	10.661	089 .	612 .	اعتدال	<---	q42
تایید				817 .	عدم الزام	<---	q43
تایید	<0.001	14.951	065 .	783 .	عدم الزام	<---	q44
تایید	<0.001	17.080	070 .	885 .	عدم الزام	<---	q45
تایید				810 .	تربیت خانوادگی	<---	q54
تایید	<0.001	14.317	068 .	745 .	تربیت خانوادگی	<---	q55
تایید	<0.001	16.645	062 .	833 .	تربیت خانوادگی	<---	q56
تایید	<0.001	16.111	066 .	814 .	تربیت خانوادگی	<---	q57
تایید				745 .	عامل بودن	<---	q59
تایید	<0.001	13.555	086 .	766 .	عامل بودن	<---	q60
تایید	<0.001	13.744	077 .	776 .	عامل بودن	<---	q61

همچنین شاخص‌های برازش مدل تحقیق نیز در جدول ذیل آمده است که کلیه

شاخص‌ها در وضعیت مناسب و قابل قبولی قرار دارند و نشان از برازش بسیار مناسب مدل تحقیق دارد.

جدول ۵: بررسی شاخص‌های نیکویی برازش مدل مفهومی تحقیق

نتیجه برازش	مقادیر پژوهش	مقادیر عالی	مقادیر قابل قبول	شاخص‌های برازش
برازش خوب	3.47	≤ 2	≤ 3	تقسیم کای-مربع بر درجه آزادی ^۱
برازش خوب	090 .	$\leq 0/08$	$\leq 0/1$	ریشه میانگین مربعات خطای برآورد ^۲
برازش خوب	92 .	$\geq 0/95$	$\geq 0/9$	شاخص برازش نرم ^۳
برازش خوب	93 .	$\geq 0/95$	$\geq 0/9$	شاخص برازش مقایسه‌ای ^۴
برازش خوب	92 .	$\geq 0/95$	$\geq 0/9$	شاخص نیکویی برازش ^۵
برازش خوب	08 .	$\leq 0/05$	$\leq 0/08$	ریشه میانگین مربعات باقی مانده ^۶

همان‌طور که از مقادیر ارائه شده در جدول مشخص است، همه معیارهای کلی نیکویی برازش تحلیل عاملی تاییدی، حاکی از برازش کلی الگوی پیشنهادی با داده‌هاست و نشان دهنده برازش مناسب مدل اندازه‌گیری مدل مفهومی تحقیق است؛ بنابراین، داده‌های ما بر اساس همه شاخص‌های برازش ذکر شده، الگوی کلی ساختار عاملی پیشنهادی مدل

1. X^2/df .
2. Root Mean Squared Error of Approximation (RMSEA).
3. Normed Fit Index (NFI).
4. Comparative Fit Index (CFI).
5. Goodness of Fit Index (GFI).
6. Root Mean Square Residual (RMR).

مفهومی تحقیق را تأیید کرده‌اند.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف دستیابی به الگوی جامع تربیت دینی از منظر امام موسی صدر مورد بررسی قرار گرفت. اهداف، محتوا، روش‌ها و ملاک‌های ارزشیابی تربیت دینی به عنوان چهار بعد تربیت دینی از منظر امام موسی صدر مورد تأیید قرار گرفتند. بعد محتوا با ضریب مسیر $97/20$ بالاترین ضریب مسیر را در الگوی جامع تربیت دینی از منظر امام موسی صدر دارد.

کمک به رشد شناختی، جسمی، اجتماعی، اخلاقی و عاطفی و معنوی به عنوان ۵ مؤلفه در بعد اهداف تربیت دینی از منظر امام موسی صدر شناسایی و مورد تأیید قرار گرفتند که در این میان رشد معنوی با ضریب مسیر $98/70$ بیشترین تبیین را نسبت به اهداف تربیت دینی دارد.

استفاده نکردن از الزام و اجبار، تربیت خانوادگی، عامل بودن، امر به معروف و نهی از منکر، اقناع فکری، آماده‌سازی فضا، تلقین، برقراری رابطه فرد با جهان هستی، اسوه‌سازی، تسامح، برقراری عدالت و مشارکت در مسئولیت‌بخشی به افراد، مؤلفه‌های بُعد روش‌های تربیت دینی از منظر امام موسی صدر شناسایی و مورد تأیید قرار گرفتند که در این میان، عامل بودن با ضریب مسیر $96/90$ بیشترین تبیین را نسبت به روش‌های تربیت دینی دارد.

ایمان، عمل صالح، فطرت الهی، حقیقت‌گرایی، واقع‌گرایی و رعایت اعتدال به عنوان ۶ مؤلفه در بعد محتوای تربیت دینی از منظر امام موسی صدر شناسایی و مورد تأیید قرار گرفتند که در این میان فطرت با ضریب مسیر $98/70$ بیشترین تبیین را نسبت به محتوای تربیت دینی دارد.

تربیت اخلاقی، عادت به دیگرپذیری، رابطه صمیمی و همدلانه، انفاق و تثبیت پیوندهای اجتماعی به عنوان مؤلفه‌های بعد ملاک‌های ارزشیابی تربیت دینی از منظر امام موسی صدر شناسایی و مورد تایید قرار گرفتند که در این میان، دیگرپذیری با ضریب مسیر ۹۵/۸۰ بیشترین تبیین را نسب به ملاک‌های ارزشیابی تربیت دینی دارد.

به طور کلی از نظر امام موسی صدر در میان موجودات، خداوند به انسان خصوصیتی داده که با آن می‌تواند به اخلاق خداوندی متخلق شود. بر همین اساس، انسان را آزاد آفرید تا امکان یابد که در مسیر کسب علم و معرفت گام نهد. اسلام، در موارد بی‌شماری از کتاب و سنت، انسان را بر این قابلیت‌ها آگاه کرده است تا به او روحیه ببخشد و او را به مقام گرامی خویش و برتری‌اش بر بسیاری از مخلوقات آگاه کند. لازم به ذکر است که در راستای تحقیق حاضر، در پیشینه پژوهش‌های مربوط به تربیت دینی کمتر پژوهشی به بررسی الگوی جامع تربیت دینی از منظر امام موسی صدر پرداخته است با این وجود می‌توان گفت، نتایج پژوهش حاضر در برخی ابعاد با پژوهش‌های عبدلی ۱۳۹۵، رضوانی ۱۳۹۵ و مریدی ۱۳۹۵ و صدر ۲۰۱۶ همسو است چنانچه عبدلی ۱۳۹۵ در پژوهش خود به این نتیجه دست یافت که امام صدر بدون خشونت، انسان‌ها را تربیت کرده است. یکی از رویکردهای مهم امام صدر اجتماع محوری اوست و او آن چه را که به آن اعتقاد داشته و بیان کرده به آن عمل کرده است. رضوانی ۱۳۹۵ در پژوهش خود به این نتیجه دست یافت که ۵ بعد محیط، تأکید بر ویژگی‌های فطری انسان، نگرش به هستی به عنوان یک کل یکپارچه، اثرات متقابل ایمان و عمل و راهبردهای تربیتی بر تربیت افراد تاثیرگذارند و نتایج پژوهش مریدی ۱۳۹۵ نیز حاکی از آن بود که مباحث انسان‌شناسی، جامعه‌شناسی، دین‌شناسی، معرفت‌شناسی و منظومه ارزش‌ها عنوانی از مهم‌ترین اصول و مبانی آرا و اندیشه‌های صدر است. به عقیده وی در

بحث انسان‌شناسی از منظر صدر، کرامت، آزادی و انتخابگر بودن انسان برجسته است.

پیشنادهای تحقیق

۱. پیشرفت و نوسازی شکلی؛ یعنی کمک‌گرفتن از ابزارهای پیشرفته و روش‌های نو برای ارائه اندیشه‌ها و احکام و سازمان‌دهی مؤسسه‌های دینی به گونه‌ای که از لحاظ شکلی و ابزارهای کاری در سطح مؤسسه‌های داخلی و بین‌المللی قرار گیرند.

۲. باید اعتراف کرد که ظاهر (زندگی) بسیاری از علمای دینی بر گرفته از صفای روحی و وارستگی از مادیات نیست؛ بنابراین، باید بُعد معنوی و تهذیب نفس در مبلغان تقویت گردد.

۳. محیط اجتماعی در مدارس به گونه‌ای سامان‌دهی شود که منجر به تولید ارزش‌های اجتماعی گردد.

۴. آموزش و پرورش در راستای اتخاذ معلمان دینی و قرآن، کسانی را انتخاب کند که از شخصیت قوی اجتماعی برخوردارند.

فهرست منابع

الف- فارسی

- قرآن کریم، (۱۳۹۶)، ترجمه محمد مهدی فولادوند، مشهد: نشر هاتف. چاپ اول.
۱. ادیب، زهرا؛ جعفرآبادی، علی و خسروجردی، مریم، (۱۳۹۷)، گزارش همایش مدرسه تربیتی امام موسی صدر و دلالت‌های آن در زمان حاضر، تهران: موسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر.
۲. صدر، موسی، (۱۳۹۴)، نای و نی، جستارهایی درباره اسلام، انسان، لبنان و مقاومت، ترجمه علی حجتی کرمانی. تهران: موسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر، چاپ سوم.
۳. صدر، موسی، (۱۳۹۱)، برای زندگی، گفتارهای تفسیری، ترجمه: مهدی فرخیان. تهران: موسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر، چاپ دوم.
۴. صدر، موسی، (۱۳۹۵)، ادیان در خدمت انسان، برخی سخنرانی‌ها، مقالات، مصاحبه‌ها و بیانیه‌های امام موسی صدر، ویراست دوم. تهران: موسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر.
۵. ضاهر، یعقوب، (۱۳۹۶)، گام به گام با امام (۱۲ جلدی)، ترجمه گروه مترجمان موسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر ویرایش مهدی فرخیان و مهدی موسوی نژاد. تهران: شابک (موسسه فرهنگی تحقیقاتی امام موسی صدر).
- پایان نامه:
۶. عبدلی، معصومه، (۱۳۹۵)، «بررسی سیره نظری و عملی امام موسی صدر به منظور استنتاج فلسفه تربیتی»، به راهنمایی: علیرضا محمودنیا، دانشگاه خوارزمی، دکتری رشته

تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش.

۷. مریدی، فاطمه، (۱۳۹۴)، «الگوی الهیات اجتماعی اسلامی در اندیشه و آثار امام موسی صدر و آیت الله محمد بهشتی: امت واحده»، به راهنمایی: سید علیرضا حسینی بهشتی، دانشگاه ادیان و مذاهب قم، دکتری رشته ادیان و الهیات.

۸. صدر، رباب (۲۰۱۶)، «فلسفه عملی در اندیشه امام موسی صدر»، به راهنمایی: موسی وهبة، دانشگاه لبنان، دکتری فلسفه.

۹. شمس، منی (۲۰۱۶)، «اندیشه تربیتی امام موسی صدر»، به راهنمایی: طلال عترسی، دانشگاه بیروت، مطالعات عمیق جامعه‌شناسی آموزشی.

۱۰. جلالی فراهانی، محسن، (۱۳۹۰)، «بررسی اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی امام موسی صدر و تأثیر آن در حیات سیاسی لبنان با تأکید بر جنبش امل»، به راهنمایی: احمد بخشایشی اردستانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، رشته اندیشه‌های سیاسی در اسلام.

۱۱. مهریزی مهدی، (۳۱-۲-۱۳۹۷)، درآمدی بر قرآن شناسی امام موسی صدر، خلاصه
چهل و نهمین درس گفتار اندیشه و عمل، <http://imamsadr.ir>

ب- انگلیسی

1. Olawale Fahm, AbdulGafar (2017) Islam as an embodied faith for the young minds: Aisha Lemu and religious education in Nigeria. Department of Religions, University of Ilorin, P. M. B. 1515, Ilorin, Nigeria .

2. Qualifications and Curriculum Authority (QCA) (2005) Religious Education: Non-statutory Guidance on RE (London, QCA) .

3. Sadr, Mussa (2013), Naay-O Ney, translated by Ali Hodjati Kermani, Tehran: Imam Mussa Sadr cultural research institute.